Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 115 1994

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson
Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark
Stockholm: Kjell Espmark, Ulf Boëthius, Ingemar Algulin
Umeå: Sverker R. Ek
Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet, ing. A0, 752 37 UPPSALA

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* skall lämnas dels på diskett (företrädesvis i ordbehandlingsprogrammen Word för Windows, Word för DOS eller Word Perfekt), dels i form av utskrift på papper.

ISBN 91-87666-09-X
ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Reklam & Katalogtryck, Uppsala 1995

Från förra sekelskiftets kulturella arena

Av ULF WITTROCK

1. Selma Lagerlöf, Ellen Key och sedligheten – en kvinnodebatt

Vid Ellen Key och kvinnomedvetenheten uppehöll jag mig i en studie i *Samlaren* 1983 och stimulerad av den senaste tidens forskning kring kvinnorna på det litterära fältet ser jag mig föranlåten att återkomma till ämnet. I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, Band II, *Fadershuset* (1993), har Christina Sundström anförtrotts Ellen Key, vars »förhållande till det moderna genombrottets sedlighetsdebatt» hon förut gjort till föremål för en uppsats i *The Modern Breakthrough in Scandinavian Literature 1870–1905* (Skr. utg. av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. 1988). Christina Sundström polemiserar mot de många feministiskt inspirerade kvinnor, som hon säger, vilka »slagit mynt av Ellen Keys särartsfilosofi och menat att den tjänat konservativa krafter». Harriet Clayhills i *Kvinnornas litteraturhistoria* (del 2, 1983) och Yvonne Hirdmann får figurera som exempel. Själv prövar Christina Sundström i stället på att tolka Ellen Key »positivt». »Den som inte känner sig frånstött av ett romantiskt språkbruk, finner i Ellen Keys kärlekspråk en överflödande energikälla», deklarerar hon rentav.

Frispråkig och rak på sak i sin kampanj mot de tabun som kringgärdade kvinnlig sexualitet i det oscariska samhället framträdde vid förra sekelskiftet Frida Stéenhoff. Prostitution och barnbegränsning hörde till de frågor som hon tog upp. Från sin väninna Ellen Key, framhåller Ingeborg Nordin Hennel i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, skilde sig Frida Stéenhoff genom den förras starka betonande av moderligheten som centrum i kvinnolivet. Christina Sundström porträtterar själv på ett begränsat utrymme Ellen Key i helfigur, välavvägt och omdömesgillt; en genomgående aspekt blir framhävandet av hennes »strävanden att skapa synteser». Det erotiska ser hon, förklarar Christina Sundström, »som en gudomlig skapelse i det mänskliga, där mannen och kvinnan ömsesidigt förlöser varandras skapande sidor». Sundström dröjer också vid Ellen Keys föreläsningskonst. »De flesta av hennes verk är mer eller mindre direkta utskrifter av föredrag, och det patos, som utmärker dem, har alltså lästs i ljuset av hennes placering i offentligheten. Utan denna införståddhet kan hennes skrifter verka överdrivet patetiska, en förklaring till varför myten om Ellen Key tills vidare har fått större betydelse i litteraturhistorien än hennes författarskap.»

I Tyskland blev första delen av *Lifslinjer*, när den förelåg här på nyåret 1904 under titeln *Über Liebe und Ehe*, en väldig försäljningssuccé; på ett par år tryckte Fischer Verlag sålunda 28 tusen exemplar av boken. Den schweiziske psykiatern August Forel lovordade i sin stora bok *Die sexuelle Frage* (1905) Ellen Keys »genialt tänkta och skrivna verk» och framhöll dess »djupa, äkta kvinnliga känsloton». Sina föreläsningsturnéer på kontinenten inledde Ellen Key året 1904. »Privat till DN» rapporteras om »Ellen Key-strid i Berlin»: »Ellen Keys föredrag är här alltjämt det aktuella diskussionsämnet i familjerna, pensionaten och tidningarna. Särskilt har hennes uttalanden att viljan till moderskap även utan äktenskap är tecken på kvinnans tillfrisknande, väckt indignerad opposition.» (Ett urklipp bland andra i Ellen Keys samling 27:1, Kungl. Bibl.)

Selma Lagerlöf fick efterhand svårt för Ellen Key. Elin Wägner har uppehållit sig en hel del härvid i sin Lagerlöfbiografi. Nytt ljus över de bådas relationer kastar *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan* (Urval och kommentarer av Ying Toijer-Nilsson. 1992). Toijer-Nilsson berättar i sin inledning till brevut-

gåvan att Selma Lagerlöf och Sophie Elkan kunde skoja om att testamentera alla sina brev till Ellen Key – vilken biografi skulle hon inte kunna göra om Selma Lagerlöf! Biografier har Ellen Key skrivit om Victoria Benedictsson, Anne Charlotte Leffler och Sonja Kovalevsky. Hagiografisk karaktär fick hennes levnadsskildringar av Goethe, makarna Browning och Rahel Varnhagen. Selma Lagerlöf gycklade uppsluppet över Ellen Keys *Människor* (1899) i brev till Sophie Elkan 1 juli 1900. Titeln var galen, det borde heta »änglar», anmärkte hon. »När man lämnar Brownings och Goethe, längtar man efter synd och ofullkomlighet, man skulle vilja älska Nordlund och Sallroth och alla våra ännu icke halshuggna mördare.»

Sedan hon hade läst tre kapitel i Louise Hamiltons biografi över *Ellen Key* (1904) anklagade Selma Lagerlöf helt sonika henne för storhetsvansinne. Framställningen var grundad på uppgifter från Ellen Key själv som Louise Hamilton »utan urskiljning» hade använt sig av, påpekar Selma Lagerlöf i ett brev till Sophie Elkan 1 nov. 1904. »Men den gamla hederliga Ellen, som jag sett gå och traska med skolböcker i smuts och väta på Stockholms gator, hon är kungars och kejsares och stora krigares ättling. Det är rent förfärligt att hon ser sig i sådant ljus.» Bekant med Ellen Key blev Selma Lagerlöf först under en vistelse i Stockholm på nyåret 1894. Ellen Key sammanförde henne nu med »sin radikala vänkrets», som Elin Wägner säger, och ordnade en uppläsningsafton för henne i Nya Idun. Dessutom stöttade nu Ellen Key Selma Lagerlöf i företaget att ge ut novellsamlingen *Osynliga länkar*. I ett brev till Ellen Key välkomnar Selma Lagerlöf henne till Landskrona och i ett nytt brev på förhösten 1894 berättar hon om sin läsning av Ellen Keys polemiska Slutord, tryckt i Svensk tidskrift. Man kan lägga märke till, menar Ying Toijer-Nilsson (*Selma Lagerlöf. Brev 1, 1871–1902*), att när Selma Lagerlöf berömde Ellen Key för uppsatsen »gjorde hon det som iakttagare utan att instämma i de deklarerade åsikterna. I sina Slutord avslutade Ellen Key en långdragen debatt med Eva Fryxell och bekände sig till en icke-kristen livsåskådning, framtidens religion, monismen.» När Selma Lagerlöf samma år i brev till Sophie Elkan går i svaromål på en oförstående kritik och säger om *Gösta Berlings saga* att »den representerar ett lif den ock, som Ellen Keys förklaring», är det en formulering hos Ellen Key som hon tar upp. Medan hon skrev slutet på sin roman hade hon känt sig alldeles fridfull och utan önskningar och oro, förklarar hon. »Jag har aldrig varit så from. Jag var rentav troende och de sista kapitlen, de äro moraliserande.»

Men Selma Lagerlöf säger vidare att alltihop sedan dess hade fallit samman för henne igen och hon framhåller att det som för henne var viktigast i eremiten – hon avser Legenden om fågelboet i *Osynliga länkar* – »var att protestera mot domedagsidén, mot den straffande gudens idé». Också Selma Lagerlöf frigör sig från en i hennes tycke föråldrad trosform, men hon går inte lika radikalt tillväga som Ellen Key.

Bengt Ek har i sin avhandling *Selma Lagerlöf efter Gösta Berlings saga* sökt visa hur tankegångar från Ellen Keys Verdandiskrift *Individualism och socialism* (1895) går igen i *Antikrists mirakler*. »Jag tänkte», berättar Selma Lagerlöf i ett tackbrev, »då jag slutat ditt häfte att jag varit borta i en dröm. Jag tyckte mycket om den staten. Jag vet egentligen ej varför vi bråka så mycket med skönlitteratur, sådant där ger bättre drömmar.» Ek har gjort gällande att Gaetano i romanen har fått drag av Ellen Key. I sin skrift hävdade hon att socialismen hade fört den kristna broderskapsrörelsen vidare och hon gav uttryck åt de ljusaste förhoppningar om att livskänslan skulle stegras och själsenergin frigöras i ett socialistiskt omdanat samhälle. I polemiken mot Eva Fryxell hade Ellen Key tidigare förklarat att just de som förnekade Kristus hade djupast del i hans anda. Selma Lagerlöf tillämpar något av samma synsätt. I *Antikrists mirakler* söker pater Gondo upp påven i Rom och säger att Antikrist i Kristi skepnad har snärjt Diamantes befolkning i världslighet. Men påven går skarpt tillrätta med munken. Han borde ta den stora folkrörelsen på sina armar och föra den till Jesu fötter, »och Antikrist skulle se, att han inte är annat än Kristi efterbildning, och erkänna honom som herre och mästare». Gustaf Fredén, den framlidne kristne litteraturhistorikern, anmärkte i sin uppsats Antikrist och storinkvisitorn (den ingår i essäsamlingen *Orestes och försoningen*) att perspektivet i romanen »vidgar sig aldrig ut mot en evighet». I slutkapitlet bekänner sig Selma Lagerlöf till en monistisk livssyn, förklarar Fredén. *Antikrists mirakler* är onekligen en svårtydd text. I ett långt brev till Ellen Key (15

dec. 1897) har Selma Lagerlöf sökt förtydliga bokens innehåll sen Ellen Key visserligen förklarat att hennes Antikrist var »härlig och älskansvärd» men på samma gång hävdat att Oscar Levertin haft rätt i sin kritik av »planen»; djupt orätt hade han däremot, menade Ellen Key, »i att be Dig afhålla Dig från tidstankarna». Selma Lagerlöf tillät sig en liten spydighet i förbifarten gentemot sina båda kritiker som inte hade uppfattat hur »beräknande» bilden var, dvs. den falska Kristusbilden: »Det måste vara någon brist i er kristendomskunskap.»

Sedlighetsdebatten med dess nordiska genomslag på 1880-talet stod i fokus för Ellen Keys framträdanden och när hon intog sina alltmer outrerade ståndpunkter fann Selma Lagerlöf det vanskligt att hänga med. Frödingsåtalet på hösten 1896 upprörde sannolikt Selma Lagerlöf lika mycket som Ellen Key. I ett brev till Sophie Elkan anslår emellertid Selma Lagerlöf en påfallande skojfrisk ton och mot bakgrund av »det raseri hvarmed man kastade sig öfver vännerna och Bonnier» föreslår hon Sophie Elkan att hon kanske kunde låta utgå ett rykte att hon varit en av »de sex vännerna»; då skulle man spåra en svag doft av skandal i hennes erotiska historier och hon blev genast utsåld! Så fungerade den litterära marknaden, menade alltså Selma Lagerlöf. De »sex» vännerna hade figurerat i professor Gustaf Retzius beryktade insändare i Aftonbladet 12 oktober 1896. Retzius hade förklarat att om »författaren av det skaldeopus, som här är i fråga», genom läkarundersökning befanns icke tillräknelig borde han omhändertas. Och så gjorde Gustaf Retzius följande hotfulla utspel. (Jag återger det från Germund Michaneks avhandling *En morgondröm. Studier kring Frödings ariska dikt.*)

Av hr Albert Bonniers skrivelse i lördagens Aftonblad erfar man att »*samråd med andra skriftställare*» ägt rum. Hr Bonnier bör upplysa om, vilka dessa »andra skriftställare» äro. Det säges, att »sex» sådana personer frådfrågats.

Vilka äro då dessa personer? De böra få schavottera inför allmänheten.

Nog anade man vilka de var, förklarar Retzius vidare, »dessa Hr Bonniers skriftställare, *bohêmens* överstepräster, som icke aktat för rov att 'råda' den, som han själv i sina dikter framhåller, djupt sjunkne och numera möjligen icke tillräknelige skalden, att offentliggöra även sina styggaste alster».

»Är inte Ellen Key med?», frågade Selma Lagerlöf sin väninna. »Det vore så förunderlig tur för henne. Jag önskar det inte för det är väldigt bra, så länge ens bekanta äro anständiga i publikens ögon och man kan inte bryta med eller förneka Ellen Key. Jag är mycket tacksam mot de sex så länge de tiger.» Selma Lagerlöf ville ligga lågt, det är tydligt, och inte få någon skugga på sig. Att hon blivit nog så »omskakad öfver Fröding» omvittnar ett brev från den 12 oktober, där hon skriver: »Det är något förfärligt när man så där plötsligt blir påmind om att man har ett yrke, som kan komma under lagarnas och rättvisans censur. Fast hvad kan inte det? Jag läser inte boken och inte utdraget. Det är alls ej bra för mig och när något är så uselt, så behöfver jag inte.»

Men hur reagerade då Ellen Key? Hon hörde i själva verket just till dem som hade fått ta del av diktsamlingen före tryckningen, om än i en ofullständig avskrift. För sin förtrogna Lisa Hultin uppgav hon (19 nov.): »Jag såg aldrig 'Daphne' och andra af de värre innan de trycktes men jag bad honom utesluta vissa delar af 'Flickan i ögat' – men det gick inte att få honom till.» I ett brev till Fröding den 7 oktober hade Ellen Key – ett par dar före kvarstaden – förklarat som sin personliga uppfattning att den ariska sången bars av oskuld. »Jag önskar att den hade varit mer harmoniskt stor och stilla, mindre flax i flickan, mindre omständlighet, mera plastik i taflan – men jag känner dock huru brinnande rent Ni känt just för *denna* dikt!» Med oskulden var det allt så lagom, replikerade Fröding; En morgondröms nakna bilder hade snarast varit ett experiment, där livsrikedomen kommit till korta. I ett nytt brev till Fröding (3 nov.) uppmanade Ellen Key honom att inställa sig inför rätten – »ty annars tror folk att Ni gör Er sjuk!», anmärkte hon burdust.

Ellen Key hade själv stått i blåsvädret på våren 1896 sedan hon gett ut broschyren *Missbrukad kvinnokraft*. I den häftiga polemiken kring denna uppträdde bland Ellen Keys motståndare den nu förgätna, men på åtti- och nittitalen kända och produktiva författarinnan Mathilda Roos. Den kristna omvändelse som hon genomgått vid 1880-talets slut drev henne att söka religiöst motivera de sociala rättfärdighetskrav som hon tidigare hade omfattat mer av allmän åttitalsradikalism.

Efter att ha bemött Ellen Key i ett par skrifter, den ena betecknad som en studie i kvinnofrågan efter bibeln, gick hon så på hösten 1896 till attack med romanen *Skepp som brytas i stormen*. Man ställs här inför några unga flickor på ett kontor i Gamla stan i Stockholm – boken har ett visst intresse som förelöpare till Elin Wägners *Norrtullsligan*, där likaså Ellen Keys teser dryftas. Roos låter sin kvinnliga huvudperson drabbas av förkunnelsen i *Missbrukad kvinnokraft* liksom dess följdskrift *Kvinno-psykologi och kvinnlig logik*. »Vi behöfva allt», förklarar Ellen Key i ett av Mathilda Roos återgivet stycke, »också den stora glödröda lidelsen, som bränner alla konventionella former till aska...» Förledd av detta frihetsevangelium inleder Inez som hon heter en förbindelse med en luggsliten ung författare; vigseln ter sig för honom som ett hyckleri och Inez får i stället bli hans hemliga älskarinna. Så skildrar Mathilda Roos parets alltmer prekära livssituation. En midnatt ljuder två revolverskott från lägenheten. Inez överlever emellertid och som ett slutperspektiv antyder Roos en omvändelse tack vare en trosviss kamrat vid Inez' sida.

C.D. af Wirsén ägnade berättelsen en lång, lovordande recension i Vårt land. Mathilda Roos hörde till hans protegéer. Hennes bok avslöjade, heter det, den hedniska livsglädje, som gjorde den moderna litteraturen till »en pöl med jäsande ämnen af oren lidelsefullhet». I Fredrika Bremerförbundets tidskrift Dagny framhölls hur berättelsen gett motståndarna ett vapen i händerna, som de med illa dold skadeglädje och en hänsynslöshet och hätskhet utan like skyndat att begagna sig av. Skribenten i detta kvinnorörelsens officiella organ erkände »med smärta» att Mathilda Roos' protest miste sin kraft i och med själva överdriften i tillämpningen. Boken var ett alster av ovist nit. »Jag tyckte om recensionen i Dagny», rapporterade Selma Lagerlöf till Sophie Elkan: »Mathilda Roos är ett sorgebarn för dem, det kan jag så väl förstå.» I ett annat brev från slutet av året säger Selma Lagerlöf att hon »börjat undra, om ej fröken Roos verkligen har en idé med sin bok. Jag tror nog, att det kan vara någon som Ellen Key förderfvat. Det har jag nästan blifvit öfvertygad om. Att det i alla fall är lika dumt som okristligt att hämnas, det är ju visst och sannt.» Selma Lagerlöf distanserar sig från Ellen Key, den förmenta sedefördärverskan. Men när de råkades avlöpte det som vi skall se nog så hyggligt.

I november 1897 uppehöll sig Selma Lagerlöf ett slag i Stockholm och träffade »på middag hos unge Bonnier» – dvs. Karl-Otto Bonnier – en rad prominenta författare och konstnärer. »Ellen var bra», meddelar hon Sophie Elkan. Mindre lakonisk blir hon i ett brev sen hon på nytt varit tillsammans med Ellen Key. »Hon förstår sig ej på mig, men hon försöker lära känna mig. Det ginge nog, du, om hon vore tillsammans med mig tio år dagligen.» *Bra* var Ellen Key alltid då man hade henne i sin hand mellan fyra ögon, heter det en annan gång: »Det är då hon blir på egen hand vid skrifbordet eller katedern, som hon blir vild.» Selma Lagerlöf måste ha studsat över tirader som den i *Kvinno-psykologi och kvinnlig logik*, där också »den stora hänsynslösheten med sin brandrök och sin stormklocka» framställs som behövlig för kvinnorna!

Båda höll de utkik över bokförlagens skönlitterära utgivning och ofta nog kommenterar de vad som passerade, Selma Lagerlöf och Sophie Elkan. »Hvad tendensen i den där Lejonungen angår har jag ej funnit annat än att den godt låter försvara sig», anmärkte Selma Lagerlöf våren 1897 om Frida Stéenhoffs debutstycke *Lejonets unge*, »en ljus utopi av den fria kärleken» som Nordin Hennel betecknar pjäsen. Men Selma Lagerlöf uttryckte samtidigt sin skepsis mot att en sådan frigörelse av äktenskapet alls vore realiserbar. Och för övrigt bevisade man ingenting genom diktade personers handlingar, resonerar Lagerlöf vidare. »Marholm visste det, därför tog hon verkliga kvinnor.» Laura Marholms pjäs *Karla Bührung. Ein Frauendrama in 4 Akten* (1895) var närmast ett försök att bringa klarhet över Victoria Benedictssons öde. Men Lagerlöf kan också syfta på Marholms »tidspsykologiska porträtt»; ett par år förut hade hon gett sig i kast med *Kvinnor. Sex tidspsykologiska porträtt* (1895), sedan Sophie Elkan lovprisat boken. Den hade väckt uppmärksamhet på olika håll i de tysskspråkiga länderna och det var, som Axel Lindquist framhållit, Marholm som på det viset skapade en marknad nere på kontinenten för Ellen Keys och Amalie Skrams essäistiska författarskap. (*A. Langen. De stora nordiska diktarnas förläggare*. Nordisk tidskrift 1954.) »Vill man något så skrif en broschyr som

Ellen Key», säger Selma Lagerlöf också i sitt brev.

Laura Marholm beskylldes gärna för att i sin essäbok ha överskridit den goda smakens gränser. I vår inhemska debatt kring den boken anklagade henne sålunda signaturen Jacqueline (Jacobine Ring) i Nya Dagligt Allehanda (10 juni 1895) för att lida av »sjuklig erotomani». Marholm behandlar i sina essäer sex kvinnor som hon för till två skilda grupper. Eleonora Duse, George Egerton och Amalie Skram karakteriseras som kvinnor som funnit former för en konstutövning som inte stod i konflikt med kvinnligheten utan tvärtom tog vara på deras egna kvinnliga resurser. En kvinnas snille låg i hennes instinktiva emotionella sensibilitet och inte i hennes analytiska förmåga, förklarade Laura Marholm i samstämmighet med Ellen Key. De övriga tre kvinnor som behandlas i boken är Anne Charlotte Leffler, Marie Bashkirtseff och Sonja Kovalevsky, andliga krymplingar som Marholm vill beteckna dem. En kvinna som har levt i ett äktenskap utan kärlek går inte fri från hennes fördömande; om Kovalevsky heter det: »Mutter Wurde sie ja und Gatte auch, – aber Geliebte nicht.» Laura Marholm betraktade således erotiken som en faktor av helt avgörande betydelse i en kvinnas liv.

När Selma Lagerlöf inför Sophie Elkan (mars–april 1895) ger uttryck åt sin irritation över Laura Marholms bok får hon sägas ha haft sina randiga skäl. »Naturen är ju så rik att för en arbetande människa, jag menar ej för drönare, skall det alltid finnas massor af egenskaper att utveckla äfven om könsinstinkterna blifva otillfredsställda», värjer hon sig gentemot Marholms kategoriska resonemang. För sin del hade hon aldrig rubbats i sin självkänsla, betonar hon. »Tänk att ha sitt människovärde beroende på om man möter någon som älskar en. Det är som att ha sitt lefvebröd beroende af att man får sitta på en bal.» Det visar sig att en dylik tillställning hade pågått långt in på natten i våningen ovanpå! Man kopplar onekligen från detta brev och Landskronabostaden till *Ett barns memoarer* och den förödmjukande balen i Sunne. En produktiv smärta och en livsavgörande omvandling förläggs som Birgitta Holm framhåller i *Selma Lagerlöf och ursprungets roman* just till den balen i memoarboken.

I ett nytt litet brev, också det värt att återge, synes det mig, föreslog så Selma Lagerlöf sin väninna att de skulle »göra fred nu» och lämna dispyten bakom sig. »Tänk, att du trodde visst, att jag ville anfalla din ställning som gift och älskad medan jag bara ville ha rätt att anse mig som människa fast jag ej kan bli någon af delarna. Det var derför du fick lof att erkänna att man ytterst lefver för och genom sig sjelf. Därmed var jag räddad.» »Kyss mig nu, när jag kommer», manar Selma Sophie, »och säg att jag är hel människa ej half eller trefjerdedels, annars gråter jag. Det gör jag alldeles bestämt.»

När Gunnel Vallquist utarbetade sin biografi över *Helena Nyblom* (1991) gjorde hon åtskilligt bruk av hennes brevväxling med Ellen Key. De var nära vänner i likhet med Selma Lagerlöf och Sophie Elkan. Men Helena Nyblom gjorde Ellen Key bekantskap i början på 1880-talet och hon kom snart nog att anförtro henne sitt komplicerade förhållande till Urban von Feilitzen. Själv mottog så Ellen Key Helena Nybloms förtroenden. »Jeg har visselig en så ohyggelig stark opflammende egoistisk Fordring på *Lykke*, Lykke for mig selv, her i Verden, nu innan jeg blir gammal.» Av breven till Ellen Key framgår att hon, med Gunnel Vallquists ord, upplevt »en våldsam passion som slagit sönder alla invanda mönster och trotsat alla övertygelser». Ellen Key åter skulle i *Lifslinjer* (1903) på följande vis summera sina känslor efter brytningen med Feilitzen: »Den människa, som så blir bedragen på kärleken, antingen emedan den aldrig fanns eller blef bortljugen i fråga om det förflutna; den människa som ser den personlighet hon älskade, afslöjad som en annan än den hon trodde sig älska – denna människa måste sätta hela sin själ på att rädda sin själ från att förringas, förbittras, förråas.» Också för Ellen Key gäller tillfullo Gunnel Vallquists ord om Helena Nyblom: »Åttiotalet var den stormigaste, mest krisfyllda perioden i Helena Nybloms liv. Det var en smärtsam mognadsprocess som skulle komma att bära en rik frukt i hennes eget liv och i hennes diktning.»

Som skriftställare och debattör erövrade Ellen Key under nittiotalet en position som gjorde det naturligt för Karl-Otto Bonnier att ta sig an hennes *Tankebilder* (I–II. 1898) med såväl tidigare publicerade som nyskrivna uppsatser. Hon uttryckte i ett brev till Bonnier sin förhoppning att Oscar Levertin skulle anmäla boken – deras inbördes relationer var goda – och hon puffar ett år

efter utgivningen vännen Karl-Otto att han på nytt »borde annonsera boken» och det med åberopande av Levertins, Georg Brandes, Karl-Erik Forsslunds, Hjalmar Söderbergs och Edvard Alkmans mer eller mindre senkomna recensioner.

Ellen Key spelade i sina *Tankebilder* över ett brett register. Kvinnofrågan tog hon upp i förra delens första avsnitt som hon för att betona konsekvensen i sin åskådning inledde med ett omtryck av uppsatsen *Reaktionen i kvinnofrågan* från 1886. Det påståendet saknade grund, framhöll hon, att hennes »åsikter i kvinnofrågan blifvit omstämda genom Laura Marholm, hvars geniala blick jag beundrar, utan att dela ensidigheten i hennes behandling af det problem, hon skarpsynt iakttagit, eller godkänna den ton genom hvilken hon tyvärr förringat sina betydelsefulla uttalanden i kvinnans psykologi.»

I en »inledning» deklarerade Ellen Key sin individualistiska ståndpunkt och berörde vidare det förhållandet att hon, som hon säger, för länge sedan hade lämnat kristendomen. Till Helena Nyblom skrev Selma Lagerlöf från Falun (23 dec. 1898) efter att ha fått ett dedikationsexemplar från Ellen Key: »Jag tror ej Ellen Keys bok är ngt. farlig för henne. Jag har ej läst allt men det mesta tycks ha varit ute förr. Slutsidorna är mycket vackra, jag menar Julianus' tal i sista dialogen. Det är riktigt Ellen Key. Men så eländigt tomt det många gånger känns i boken att hon ej vågar lyfta blicken uppåt till ett lif efter detta.» Helena Nyblom hade alltsedan 80-talet gjort Ellen Key förtrogen med sitt religiösa sökande och hennes konversion till katolicismen föranledde Ellen Key till denna reflexion: »För dig kunde religionen aldrig bli *lifssak*, så länge lifvet brusade *fullt* utom och inom dig. Men *när* den slutligen för dig *blef* lifssak, måste den bli passion, det förstår jag mycket väl. För mig finns det endast två saker, som äro förnäma, hela och fulla nog för en andes mått; antingen hel katolik och kristen, eller hel fritänkare och hedning. Jag finner alla de protestantiska halfheterna mycket svaga.» Brevet är från hösten 1895 och jag har citerat det i slutkapitlet i min avhandling *Ellen Keys väg från kristendom till livstro*. De båda vännerna, påpekar Gunnel Vallquist, tycks inte ha haft någon svårighet att respektera varandras motsatta val.

Selma Lagerlöf kom i beråd hur hon skulle tacka Ellen Key för boken. Hon hesiterade inför läsningen av den massiva texten (»*två* delar filosofi!!»), men sedan hon tagit fasta på Sophie Elkans råd att först läsa »sista biten» hade hon blivit gripen, berättar hon. Och så hade hon skrivit till Ellen »ett rätt varmt bref». Hon har nu som Oscar Wieselgren anmärkt (Selma Lagerlöf och Ellen Key. *BLM* 1942) börjat tala med större makt och myndighet gentemot Ellen Key. »Det har varit mycket i dina skrifter på senare år, som jag ej tyckt om», förklarar Selma Lagerlöf frankt (8 dec. 1898). »Kära Ellen predika alltid för oss stort och lifskraftigt, som du talat för mig i kväll.» Att ge små regler och råd för vilket slags arbete kvinnor skulle utföra eller inte utföra lämpade sig däremot ej för henne, förklarade Selma Lagerlöf och det med all rätt! *Missbrukad kvinnokraft* var heller inte nog bra skriven. I ett brev till Sophie Elkan strax därpå kommenterade Selma Lagerlöf sina sanningsord: »Det var ett bra bref, som var sannt och ärligt men om jag ej då just läst något af henne, som jag tyckt om hade jag väl ej haft mod att skrifva det.» Nu efteråt, fortsatte Selma Lagerlöf raljant, »tycker jag nog att den egenkärlek, som behärskar Heidenstam, Bergh och Ellen Key bör göra att de få genomgå bra många fler inkarnationer än de tro sig behöfva. Det är mycket hemskt att på det sättet exponera sig och sina vänner i en så jublande självföfverskattning. Jag vet ej hvem, som är värst. Och ingen av dessa har ännu europeisk ryktbarhet, ingen har gjort en sak, som vi veta skall lefva om hundra år. De, som skrefvo för tio år sedan, voro lika stora som de och nu läsas de ej mer.» Selma Lagerlöfs bit-ska och kvicka reflexion om den jublande självöverskattningen har verkligen fog för sig, också om man besinnar att Heidenstams och Ellen Keys ryktbarhet faktiskt skulle stå sig hundra år senare!

Tre personer samtalar i Ellen Keys båda jaktslottsdialoger, nämligen Hugo Löwenstierna, Rikard och Julianus. »Nyanserna mellan de samtalandes meningar kan snarast kännetecknas så, att Hugo representerar ett förflutet, Rikard ett närvarande och Julianus ett framtida utvecklingsskede av samma känsloliv», förklarade Ellen Key i en »nyckel» som hon lämnade till Mauritz Hellberg och som denne återgav i anslutning till sin recension av *Tankebilder* i Karlstadstidningen (19 aug. 1899). Själv identifierar sig Ellen Key närmast med Julianus, slottsherren Hugo åter får i sina uttalanden om patriotismen och kärleken

beröringspunkter med Heidenstam. Det är Hugo som fäller den på sin tid beryktade replik som i ett nötskal just fångar den självöverskattning som Selma Lagerlöf menade att de tre kännetecknas av: »Har du tänkt på att, om vi satte ett par tjog af våra diktare, konstnärer, vetenskapsmän och ingeniörer på Åreskutan och sedan lät syndafallet gå öfver det andra folket – då skulle icke den europeiska kulturvågen sjunka en linje.» I ett brev till Sophie Elkan på senhösten 1899 gjorde Selma Lagerlöf ännu en reflexion över Ellen Keys och hennes kumpaners »egenkärlek». Hon gjorde gällande att deras bristande balans berodde på att de inte tänkte så högt om sig själva då de började. »Jag är mycket glad öfver att vi båda började vår bana med en tro på oss själfva som öfverstiger allt hvad andra vänta sig af oss. Det kan ej vara mindre än världsrykte eller hur?»

Men visst fick Selma Lagerlöf uppleva missmodiga stunder under sin långa diktarbana. I anknytning till en Ellen Keysk tirad avvisar Elin Wägner på Lagerlöfs vägnar »den dumma Ellen Key» som liknade Selma vid en Eolsharpa på vilken vinden spelade. Wägner går i sin monografi också in på Sophie Elkans rådgivarroll. »Ellen Key varnade dem båda för detta intima samarbete. Men Selma Lagerlöf betygade att det var till nytta för dem båda.» Selma Lagerlöfs relation till Ellen Key var och förblev komplicerad. Med ett rejält tidsperspektiv uttalar hon sig om henne i ett brev till Elisabeth Grundtvig, skrivet strax efter Ellen Keys död och återgivet i *Selma Lagerlöfs Brev 2 1903–1940* (1969). »Ack jag tycker inte att jag kan tänka så långt tillbaka», heter det här, »att inte Ellen Key var den stridslystna, namnkunniga föregångskvinnan. Jag har följt henne genom alla stadier och jag har haft svårt att riktigt tycka om henne. Ni vet, att då man hör en människa mycket prisas och dyrkas framför allt genom sin personlighets tjuskraft, så vill man också själv känna denna tjuskraft och det gjorde jag aldrig. Jag var desillusionerad, då jag råkade henne och på ett eller annat sätt hindrade mig denna brist på personlig sympati att fullt uppskatta hennes skrifter och hennes åsikter. Men ju äldre jag blir, ju tydligare har jag insett att jag varit orättvis. Ellens storhet har allt tydligare framstått för mig, och jag menar att hon verkligen kommer att bli mer och mer värderad.»

Elin Wägner noterar hur Selma Lagerlöf i anslutning till hyllningarna på hennes femtiårsdag erkände i ett brev till Gurli Linder (20 jan. 1909), »att det gavs artiklar som kommo varje nerv att verka». Kunde också Ellen Keys uttalande i en tysk tidning ha berört henne illa, undrar Wägner: »sie hat die grosse Liebe nicht.» Annars brukade Selma Lagerlöf just inte ta illa vid sig av sådana fräcka propåer. »Henning Berger hade varit hos Sophie och ställt en mängd närgångna frågor om Selma Lagerlöf», berättar Ying Toijer-Nilsson i *Du lär mig att bli fri*. »Längtade hon efter barn? Det förnekade Sophie. Hade hon liksom Ellen Key haft en stor kärlek i sitt liv? Nej, hon älskade bara sin konst.» I brev tilll väninnan förklarade så Selma Lagerlöf att det blev väl ingen annan råd »än att vi två dikta på mig någon ungdomskärlek. Det är för trivialt att ingen ha. Det bör alltid finnas i ett välordnat liv. Vad skall biograferna säga?»

Tänk vad Ellen Key kunde ha gjort om hon inte slagit sig på det sexuella – se där en reflexion som Selma Lagerlöf eftertänksamt tecknar ner i ett brev till Sophie Elkan i maj 1910. Ellen Keys många framträdanden i den erotiska frigörelsens tecken får här dominera Selma Lagerlöfs bild av henne. Bestört bör Selma Lagerlöf ha bevittnat hur Ellen Key vann insteg i den europeiska kulturella offentligheten och motsträvigt har hon börjat erkänna hennes betydelse. I en trötthetssvacka på våren 1910 konstaterar hon sin egen oförmåga mot Sophie Elkans, Ellen Keys och andras andliga vitalitet – »och älska och längta kunna ni också», heter det.

Missbrukad kvinnokraft framkallade en lavin av följdskrifter. Helena Nyblom bidrog med en betraktelse över »ämbetet att vara husmoder» (*I kvinnofrågan*, 1896) och Anna Sandström, reformpedagogen, tog del i debatten med broschyren *Qvinnoarbete och qvinnolycka*. I efterskriften till *Kvinno-psykologi och kvinnlig logik*, som hon skrev på vårkanten 1896, betygade Ellen Key bland sina motståndarinnor Anna Sanström sin respekt. Dem emellan förelåg ingen direkt åsiktskonfrontation, hävdade hon. Men Anna Sandström såg sig föranlåten till ett klargörande; det skedde i och med ett större debattinlägg, *Modern romantik och etik* (1898), till övervägande del ägnat just åt en uppgörelse med Ellen Key. I likhet med Helena Nyblom och Ellen Key själv

var Anna Sandström mån om att betona att hon ingalunda gjort sig urarva från »åttiotalet»; det var således redan ett begrepp. Men till skillnad från dem båda förhöll hon sig bestämt avvisande gentemot den nya skönhetskulten och »den estetiska livsåskådningen» som kommit att kännetecknа det nya decenniet. Anna Sandström menade att vare sig realismen eller romantiken lyckats få något fast grepp om nutidskvinnan. Var fanns i litteraturen »90-talets svenska kvinna», undrade hon. Ellen Key var den som i främsta rummet förmedlade den nya åskådningen åt kvinnovärlden, framhöll Anna Sandström, som slog ner på Frida Stéenhoffs debutpjäs och »den sympati för detta i mitt tycke vedervärdiga, fast talangfullla dekadensalster», som Ellen Key hade gett uttryck åt i tidskriften Dagny. »Att en tidskrift, som gjort till sin uppgift att verka för hemmet, utan någon protest från redaktionens sida har infört denna artikel», vittnade om en otrolig begreppsförvirring, förklarade Anna Sandström. Selma Lagerlöf tyckte ju som försiktig general att pjäsem gott lät försvara sig, men hennes förhandsinställning hade varit avvisande: »Jag kan höra på dig och Dagny, att Lejonungen är talangfull men ingenting för mig», heter det i ett brev till Sophie Elkan. »Jag behöfver verkligen inte läsa sådant.» (Anna Sandströms debattinlägg hade först stått publicerat i ett par häften av Dagny.) Det rör sig ju i brevet till Sophie Elkan om alldeles samma lite bigott avvärjande attityd som Selma Lagerlöf intog gentemot några av Frödings poem i *Stänk och flikar*.

Anna Sandström berör också Ellen Keys hyllningstal vid »Kvinnornas fest för Ibsen» i Stockholm våren 1898. Ellen Key hade hyllat Ibsen för att han gett kvinnan revoltens mod och tvivlets ande och hon hade framställt honom som förkunnaren av den nya kärleksreligionen som lät människorna lyda sina djupaste känslors lagar utan att skrämmas av någon skuldkänsla. En månad efter festen och hyllningstalet stod i flera tidningar införd en av Anna Hierta-Retzius initierad protest där 284 svenska kvinnor samfällt opponerade mot Ellen Keys uttalanden och trädde upp till försvar för »de gamla sedliga idealen».

I brev till Sigrid Leijonhufvud, knuten till Dagny, betecknade Selma Lagerlöf (8 dec. 1898) Anna Sandströms skrift som »ett ståtligt arbete». »Hon är ett bra godt hufvud», heter det också. Anna Sandström hade onekligen en skarp blick för motsägelserna i Ellen Keys resonemang. Hon noterade dessutom att Ellen Key lagt om sin stil. Mycket av vad Ellen Key skrivit förtjänade att leva länge, erkände hon, men det var med stilen som med dräkten att det extravagant moderna var det som först blev omodernt. Anna Sandström tyckte sig likaså iaktta en förskjutning i fråga om Ellen Keys lyckolära; erotisk lycka framställdes nu såsom något som skulle komma att bli ännu vanskligare att ernå i framtiden. Ellen Keys inomvärldsliga åskådning fann Anna Sandström kontrastera mot Laura Marholms »märkliga utveckling»; i sin senaste bok, *Till kvinnans psykologi* (*Zur Psychologie der Frau. I Theil.* Berlin 1897), hade hon »måst se ut öfver den äljes med sådan motbjudande ensidighet fasthållna sexuella synpunkten» och hon hade uttryckt en sympati för katolicismen som man hade goda skäl att ta som ett tidstecken. Denna »nyvaknade känsla för religion» finner Anna Sandström överhuvud båda gott. Hon har skärpt tonen mot Ellen Key i ett försök att leda henne in på den rätta vägen. Ellen Key anklagas för att förstöra det erotiska livet och att hemfalla åt snilledyrkan, något som ju Selma Lagerlöf gärna gycklade med i sina brev till Sophie Elkan. När så C.D. af Wirsén kom med sin skrift mot henne förklarade Selma Lagerlöf frejdigt, »att hon kan tacka sin Gud att jag ej hör till de stridbara, jag tror att jag afskyr henne nog för att kunna skrifva en broschyr, som skulle bita på ett helt annat sätt än Virséns»! På tal om Vitalis Norströms »studie över radikalismen», *Ellen Keys tredje rike* (1902), uttalar sig Selma Lagerlöf betydligt mindre aggressivt: »Inte tror jag att den skadar Ellen det bittersta fast där finnes bra saker.» (Torgny T. Segerstedt har granskat Norströms skrift i band III av *Svenska Akademien i sin samtid* (1992).)

*

I första delen av *Lifslinjer* sökte Ellen Key sammanfatta sin syn på kärleken och äktenskapet mot bakgrund av sin övertygelse, utförligast deklarerad i del II, »livstrons» band, att livet självt måste vara livets mening. Recensionerna i svenska tidningar dröjde länge nog men från kvinnohåll kunde Ellen Key strax registrera att Lydia Wahlström, »*filosofidoktorn*, hela den studerande

kvinnliga ungdomens ledarinna i Stockholm», fann hennes bok »djupt farlig, osedlig, oanständig och ryslig». I ett nytt brev till vännen Lisa Hultin (26 febr. 1904) rapporterar hon att hon på samma gång som »Dagnys usla artikel om *Lifslinjer*» hade fått »de varmaste bref af ett par af Danmarks främsta 'kvinnosakskvinnor' (fil. dokt. [Ida] Falbe Hansen och E[lisabeth] Grundtvig)»; båda stod de för övrigt Selma Lagerlöf nära. För Ellen Keys dedikationsexemplar tackade Selma Lagerlöf sent omsider i ett brev 25 maj 1904. »Jag tycker att det är så oartigt att skrifva och tacka för en bok, innan man har läst den ordentligt och kan våga sig på något slags omdöme», ursäktar Selma Lagerlöf sig för att hon inte har avhörts förut. »Men nu då jag läst den och tänkt rätt mycket öfver den skulle jag hafva önskat att jag hade skrifvit genast om den [...] Jag har inte den lifserfarenhet på hvilken den stöder sig och står alldeles utom de nyare rörelser i utlandet samt bland ungdomen här hemma på hvilka en bok sådan som din stöder sig.» Hon hade tänkt rätt mycket över boken, förklarar Selma Lagerlöf, och hon var fullt och fast övertygad om att Ellen Key ville ge lycka åt en värld som verkligen var mycket olycklig. »Men har du visat rätt väg? Du kan ej tro så många tvifvel som framställer sig för mig.» Ellen Key gick inte i något längre svaromål. »[...] på dina tvifvel var jag beredd», förklarade hon (9 juni 1904). Visst skulle hon hålla sig öppen för nya synpunkter. Men livet var kort.

Den ogifta kvinnans rätt till moderskap var något som Ellen Key förespråkade i *Lifslinjer*, om än med starka reservationer. Hon skilde mellan den ogifta kvinna som skänker släktet sitt barn och den ogifta kvinna som »får» ett barn. Först en kvinna som nått eller överskridit gränsen till *la seconda primavera*, förklarar hon, torde »äga full trygghet om allvaret i sin längtan och sitt mod, liksom en ogrundad visshet om att lifvet intet högre lyckoöde äger för henne». I en längre not hänvisar Ellen Key till den skönlitterära behandling av ämnet, verk som Gabriele Reuters *Aus guter Familie* och Helene Böklaus *Das Recht der Mutter*. I biografin över Rahel Varnhagen som hon fullbordade på nyåret 1907 och där hon i en beslöjad form har vittnat om egna upplevelser, skulle hon beteckna Rahels giftermål med en 14 år yngre man som hennes enda djärva livsförsök – »medan hennes åsikter på det erotiska området voro de mest fördomsfria». I George Eliots romaner åter fanns inte ens skuggan av en nydaningstanke på det erotiska området, anmärkte Ellen Key – »liksom hos vår än mer geniala Selma Lagerlöf».

Själv hade Ellen Key vid 1890-talets mitt upplevt en ny förälskelse. Åldersskillnaden gick denna gång åt motsatt håll. Gustaf Steffen var femton år yngre och därtill gift i likhet med Urban von Feilitzen. Brev till Lisa Hultin vittnar om Ellen Keys förhoppningar men också om en snar desillusion. Jag vågar den hypotesen att det just var under denna visserligen kortvariga erotiska högstämning som Ellen Key lade om sin stil som skriftställarinna. Anna Sandström var ju uppmärksam på en förändring härvidlag. Också Lisa Hultin kritiserade Ellen Key för hennes nya »ordförgyllna» sätt att utmåla »framtidens kvinna» i en essä först tryckt 1897 i *Ord och Bild* och sedan återgiven i *Tankebilder*. Ellen Key tog illa vid sig av väninnans negativa omdöme om denna panegyrik över »Xde århundradets kvinna». I ett brev från april 1898 har hon i kanten lagt till några rader som har relevans också för hennes relation till den man som hon fäst sig vid: »Icke bara du, lifvet har lärt mig att jag, den lidelsefullt helhetstörstande och till helt gifvande skapade, måste allt [sic] nöja mig med smulorna. Det var ej bara du – allt har tvungit mig att resignera.»

Gustaf hade jämfört Ellen Key häromdagen med Engelbrekt som for runt i Svealand och rev fogdeborgar, berättar Cecilia Fröding i ett brev till Ellen Key från maj 1898. »Jag skrattade och tänkte ej på hur sann den liknelsen var. Det kan ju hända att när du grusar en och annan sådan borg du också kommer för nära ett getingbo och får alla de små obehagliga djuren kring öronen.» Cecilia Fröding syftar på uppståndelsen kring Ibsentalet och alla de som hon säger »halvbildade» stockholmarnas uppträdande »i sluten falang». För henne själv hade Ellen Key framstått som en intelligent och modig personlighet långt innan de båda lärt känna varandra, betygade Cecilia Fröding i ett följande brev. Wirséns och Vitalis Norströms broschyrer förs på tal alldeles som i Selma Lagerlöfs brev till Sophie Elkan. Norström, filosofiprofessorn, jämför Cecilia Fröding med en ateliermålare »som anser att all konst blomstrar inom fyra väggar med en bestämd belysning i grått från ett enda fönster i norr». Om en

sådan en vacker dag kom ut och fick se Ellen Key sitta i det fria och måla en soluppgång – blått, grönt, eldrött – så skulle han känna sig svag i benen. *Lifslinjer* läste hon med stort intresse, beundran och otaliga instämmanden, förklarar Cecilia Fröding (5 aug. 1904). »Jag behöfver väl ej säga att 'det värsta' är det bästa – i mitt tycke.»

Så var hon särskilt tilltalad av vad Ellen Key skrev om monogami och polygami. »*Just därför* att man sjelf är alldeles monogam», resonerar Cecilia Fröding, måste man omfatta den ståndpunkt som Ellen Key förespråkade. »Menniskorna står ju på så många olika utvecklingsstadier och det som är helsa för en är sjelfva döden för en annan», konstaterar Cecilia Fröding som sålunda helt och fullt delar Ellen Keys evolutionistiska åskådning. Annorlunda reagerade Amalia Fahlstedt, en av Ellen Keys många författarvänner. Hon förklarade att ett par sidor i *Lifslinjer* om polygami red henne som en mara (brev 17 okt. 1903). Tydligen har hon på samma vis som Lisa Hultin fått ta del av några ark i korrektur som just rörde frågan om polygamins berättigande. Det är i ett avsnitt betitlat Kärlekens urval som Ellen Key tar upp frågan om inte den nya sedligheten visade på monogamins begränsning. »Flera högt stående djurarter äro polygama», framhöll hon. Den rashygieniska aspekten bestämde i hög grad Ellen Keys resonemang både på denna punkt och i fråga om »rätten till moderskap».

Ellen Key förstod ju överhuvud att i tal och skrift vädja till ungdomen och i *Lifslinjer* blir den hennes främsta målgrupp. På samma gång som hon lade ut fördelarna med en »framflyttad» äktenskapsålder var hon en vältalig förkunnare av kvinnans rätt till hängivenhet utan äktenskap. Hellre än om »den fria kärleken» säger sig Ellen Key vilja tala om kärlekens frihet. »Som alltid har dikten här visat utvecklingens väg. Sällan besjöng en stor skald den lagvigda men väl den fria och hemliga kärlekslyckan. Och äfven i detta afseende kommer den tid, då man ej brukar en sedlighetsnorm för poesien, en annan för lifvet.»

En omfattande internationell enkät låg till grund för Adele Gerhards och Helene Simons pionjärarbete *Mutterschaft und geistige Arbeit* (Berlin 1901). Av ett »Register der Experten» i bokens slut framgår att Fredrika Bremerförbundet hade förmedlat adresser till Selma Lagerlöf, Ellen Key, Frida Stéenhoff, Kata Dahlström m.fl. Sitt arbete betecknar Gerhard/Simon som en psykologisk och sociologisk studie. De konstaterar hur av de tillfrågade 37 % befanns vara ogifta medan av de gifta nära nog 17 % visade sig vara mödrar. I enkäten företas en boskillnad mellan kvinnor inom olika verksamhetsfält. Den muntliga agitationen ställde särskilda krav, framhålls det, och Clara Zetken får figurera som ett typfall. Ellen Key anmälde sina redan välkända dubier: »Eine Mutter, die wirklich Erzieherin und dabei gewerblich und öffentlich thätig sein will, wird nach jener Zeit hin nichts ganzes leisten, sondern mit geteilter Seele wird sie schlechte Erziehung und Arbeit leisten.» Överhuvud betraktar många kvinnor i undersökningen havandeskap som en allvarlig belastning för andligt skapande, »geistige Arbeit».

Gerhard/Simon gör i ett slutavsnitt den reflexionen att det fanns en sannolik förklaring till det förhållandet att barn från illegitima förhållanden enbart hade registrerats bland författarinnorna: »die Angabe illegitimer Geburten stammt aus Kreisen, für die das uneheliche Kind nicht eine unerwünschte und zu verbergende Folge ist, sondern Konsequenz einer Prinzip, das mit Würde und Mut vertreten wird.» Deltagarna i enkäten framträder emellanåt anonymt; så tillskrivs »en författarinna med internationellt rykte», »en av samtidens mest namnkunniga kvinnor», den åsikten att den enda rätta grunden för könsumgänge var en önskan att bli med barn; »wenn dies allgemein angenommen würde, wäre die Frau freier ihre Beruf zu folgen».

Lösenordet »ein Kind, ein Arbeit» gav uttryck åt en tidsströmning, erkände Gerhard/Simon, där den »i sig själv vilande kvinnan» trädde oss till mötes, kvinnan som enbart såg mannen som ett nödvändigt medel för befruktning och havandeskap. »Und dies ist die neue Frau? Wir glauben nicht.» Det är uppenbart att polemiken här gäller Laura Marholm. Hon hade i den nya boken *Till kvinnans psykologi*, där hon ju också lade i dagen sitt katolska engagemang, skiftat ståndpunkt i frågan om kvinnornas uppgift: mannen stod inte längre för henne i fokus utan i stället barnet. Susan Brantley klarlägger i sin bok *The Life and Writings of Laura Marholm* (1991) förtjänstfullt denna omorientering i Laura Marholms essäistiska författarskap: »This new emphasis on children is no doubt due to the influence of Ellen Key.

Nowhere is Key's presence more keenly felt than in the section entitled 'Die pruductive Arbeit des Weibes', which is largely a restatement of Key's *Missbrukad kvinnokraft.*» Laura Marholm befann sig alltjämt i rampljuset men skulle snart nog förlora sin position. Susan Brantley konstaterar hur Laura Marholm på 1890-talet var »much more widely read than her now famous contemporaries, Ellen Key and Lou Andreas-Salomé». Men så kom Ellen Key att usurpera Marholms position i Tyskland, som Susan Brantley uttrycker det.

I ett inlägg *Reaktion in der Frauenbewegung* (Die Zukunft. Nov. 1898) utpekade Hedwig Dohm, den tyska kvinnorörelsens förgrundsgestalt, Laura Marholm, Ellen Key och Lou Andreas-Salomé som kvinnoemancipationens huvudmotståndare. Att finna Lou sälla sig till lägret hade gjort henne besviken, förklarade Hedwig Dohm. »'Auch du, mein Sohn Brutus' dachte ich betrübt, als ich ihre Schrift 'Der Mensch als Weib' gelesen hatte. Frau Lou Antifrauenrechtlerin!» I *Die Frau* hade stått införd Lou Andreas-Salomés anmälan av Ellen Keys *Missbrauchte Frauenkraft*, där hon polemiserade både mot Ellen Key och Laura Marholm. Men sen hade hon alltså helt sonika bytt ståndpunkt och sällat sig till dem båda.

På nyåret 1899 kunde man i *Die Zukunft* följa ett meningsbyte mellan Lou Andreas-Salomé och Frieda von Bülow, en stridbar förkämpe för kvinnoemancipationen vid Hedwig Dohms sida. Frieda von Bülow ifrågasatte de normer som syntes gälla för manlliga kritikers bedömning av kvinnliga författares böcker och som kom dem att göra bruk av en karakteristik som »stark frauenhaft» i nedsättande syfte. Men en dylik manlig måttstock var inte längre tillämpbar på kvinnolitteraturen sedan denna hade vunnit en ny självständighet; »selbst die Inferiorität der weiblichen Künstlerfähigkeit vorausgesetzt, würde die ausgeprägte Frauenart immer doch werthvolleres bedeuten als anempfundene und nachgeahmte Männerart». Frieda von Bülow gav i artikeln Laura Marholm det erkännandet att hon med särskilt eftertryck hade framhållit att kvinnoempancipationen just innebar något annat än »Vermännlichung». Marholm stod således ännu i centrum för kvinnodebatten och kunde fortfarande åberopas också av kvinnosakens förkämpar.

Frågan om vad det egentligen innebar »att skrifva kvinnligt» gav Selma Lagerlöf sig i kast med sedan Sophie Elkan hade fört på tal Laura Marholms 1895 utgivna kvinnostudier. »Jag tror nog», säger Selma Lagerlöf, »att Marholm skrifver fint och intelligent eftersom du tycker om boken.» Det rör sig alltså om den bok som skulle göra henne rent omtumlad när hon väl läste den! »Nu vet jag hvar människan fått första sammansättningsdelen af sitt namn ifrån», anmärkte hon rentav ilsket. »Jag har alltid misstänkt det.» Laura Marholm var ju överhuvud en skribent som med sina texter framkallade häftiga reaktioner.

Att Fredrika Bremers romaner innebar en kvinnlig insats i litteraturen medgav Selma Lagerlöf i brevet, men »sentimentalt som på Bremers tid» gick det inte längre an att skriva. »Edgren skref som en karl, Kovalevsky likaså.» Selma Lagerlöf erkänner sig vara nog så villrådig om vad det innebar att skriva kvinnligt. »Att det kvinnliga skall komma att ge sig uttryck i konst liksom i lif tviflar jag ej på, men hur?»

Selma Lagerlöf baxnade över att Ellen Key hade velat skriva förordet till en bok som *Ny kärlek. En bok för mogna andar* (1902). »Jag tycker att hon denna gång råkat värre ut än jag önskade henne», förklarar Selma Lagerlöf på våren 1902, »att taga i sitt beskydd något så oerhört joltigt och anspråksfullt och löjligt är en för stor olycka!» Trots att Selma Lagerlöf sagt sig inte vilja ta närmare befattning med boken uppmanar Sophie Elkan henne att ändå läsa den: »Några psykologiska drag var intressanta och koncentrationen är starkt konstnärlig.» Sophie Elkan berättar (15 april) att hon själv läst boken högt för ett par väninnor – »också diskuterade jag genast om vår vänskap, nämnde just dig och några till som exempel på att vänskapen mellan kvinnor är nog för somliga kvinnor med manlig begåfninhg.» Selma Lagerlöf hade i sin attack mot Ellen Key undrat om »hon är så dum att hon ej begriper hvad det var fråga om», men Sophie Elkan påpekade att det inte var fråga om »sinnlig vänskap», det var särskilt betonat i boken.

Den skrift som det rör sig om hade getts ut i Tyskland 1900 med titeln *Vom neuen Weib und seine Liebe. Ein Buch für reife Geister*. Författare var Elisabeth Dauthenday som för den delen i en följdskrift *Die urnische Frage und die Frau* skulle närmare utveckla sin syn på lesbianismen. Varför

denna ångest från männens sida inför kvinnans framåtskridande, frågar sig författaren. I väntan på mannen möter den trettioåriga kvinnan och jagberättaren en sydländsk kvinna och gläder sig i daglig samvaro åt hennes skönhet. Men när väninnan så överrumplar henne med kärleksbetygelser ryggar hon tillbaka, det var inte denna »sapfiska kärlek», som hon ville, »därtill voro mina kvinoinstinkter för hela och för sunda». Men systerskap anbefaller Elisabeth Dauthenday kvinnor emellan, i väntan på mannen.

> Så måste den nya kvinnan med all ifver söka efter vänskapen med kvinnor, – liksom den kommande mannen skall söka efter kvinnans kärlek.
>
> Och den lugna lycka, som kvinnan skall finna i kvinnan, – den skall verka den väckande frågan och undran, som skall förhjälpa till könens nya närmanden.

Ellen Key påpekar i sitt förord att boken, »denna allvarliga lilla bok», i Tyskland hade fått många läsare och hon berättar att författarinnan från män hade fått en mängd brev som visade att också de hade börjat drömma om den nya kärleken. Själv skulle Ellen Key i *Lifslinjer* (1903) vända sig mot att kvinnovänskap uppfattades som något nisstänkt. Allt fler kvinnor hade gripits av olust inför äktenskapet, framhöll hon. »I lifvet och i litteraturen resa de sig mot 'det äktenskap man lär sig fördraga'.» Elisabeth Dauthendays bok betecknar Ellen Key i förordet som ett riktmärke för »den nya sedligheten», ett av de många litterära vittnesbörden om hur den stora kärlekens tanke tänt själar runt om i världen.

Av Strindberg i *Svarta fanor* beskylld för lesbianism värjde sig Ellen *Key i Die Frauenbewegung* (*Kvinnorörelsen*, 1909) för den anklagelsen. Själv hade hon aldrig direkt konfronterats med »sapfisk» kärlek, förklarade hon – »vermutlich wird man im Leben selten dem begegnet, womit auch keine Fiber unseres eigen Wesens irgendeine Affinität hat.» Men Ellen Key säger på samma gång att hon ofta hade observerat att de själsligt mest förfinade kvinnorna just inom sitt eget kön funnit de egenskaper, »welche ihr Seelenleben in die feinsten Schwingungen der Bewunderung, der Sympathie und der Verehrung versetzen.» Ying Toijer-Nilsson framhåller i sina brevkommentarer att en bidragande orsak till Sophies irritation under hennes och Selma Lagerlöfs samvaro på sommaren 1902 i Marstrand och Larvik »bör ha varit Selma Lagerlöfs allt hetare vänskap för Valborg Olander». Selma Lagerlöfs brev till Valborg från denna tid är mycket svärmiska, konstaterar Toijer-Nilsson. »Hon bad för säkerhets skull Valborg att inte skriva för ofta för att inte väcka Sophies oro och beskrev, att hon rev sönder Valborgs kärleksfulla brev för att de inte skulle komma i orätta händer.» Överhuvud kastar korrespondensen, summerar Toijer-Nilsson, ett egendomligt ljus både över det gamla vänskapsförhållandet och det nya.

God vän med Sophie Elkan blev författarinnan Jeanna Oterdahl. I sitt bidrag till samlingsverket *Mårbacka och Övralid* (1940), »I min djupa ensamhet här på Mårbacka», uppehåller hon sig vid Selma Lagerlöfs och Sophie Elkans vänskap; den var aldrig blind, förklarar hon: »De hade bägge en mycket skarp blick för varandras svagheter.» Jeanna Oterdahl hade förut i *Ord och Bild* 1922, året efter Sophie Elkans död, skrivit en minnesartikel om sin bortgångna väninna. Selma Lagerlöf som själv umgicks med tanken att skriva en bok om Sophie Elkan, förhöll sig mycket uppskattande till hennes bild av deras gemensamma vän och kamrat. Men vad det återstod att skildra var »den inre historien», skrev Selma Lagerlöf till Jeanna Oterdahl, framför allt »den stora kärlekshistorien, som berättas överallt i novellerna, men som man inte för ännu levande personers skull vågar häntyda på». Och Selma Lagerlöf suckade: »Hennes och mitt förhållande, vad allt detta är svårt.» Selma Lagerlöf skrev medan hon reste runt med Sophie ute i Europa våren 1903 veritabla kärleksbrev till Valborg Olander men såg till att härvid föra Sophie Elkan bakom ljuset.

Ellen Key gjorde ju gällande att Selma Lagerlöf inte var förtrogen med den stora kärleken och Walter Berendsohn skulle i sin biografi över Selma Lagerlöf komma att förklara att hennes skildring av kärlek var ren som snö. Den reflexionen tog inte Selma Lagerlöf upp när hon fått tillfälle att läsa boken i manuskript och brevledes delgav Berendsohn sina anmärkningar. Men Valborg Olander replikerade (5 okt. 1926) å Selma Lagerlöfs vägnar: »Ni säger, att öfver S. L-fs skildring av kärleken vilar 'die leuchende Reinheit unberührten Schnees'. Detta förhållande är lika sant som naturligt och förklarligt. Hur skulle väl en kvinnlig *ogift* författare utan egen erfarenhet på det sexuella området, om hon äger någon stolthet

vilja låta sin fantasi bearbeta andras erotiska erfarenheter.» Elin Wägner citerar och kommenterar i sin Lagerlöfbiografi detta Valborg Olanders uttalande – »om hon äger någon stolthet» slopar hon av någon anledning i sitt brevcitat. Preludier och postludier kunde Selma Lagerlöf spela upp i fråga om erotiken, betonar Elin Wägner, men »mellanpartiet som skulle ge den psykofysiska föreningens extas och smärta, den rörde hon inte vid». Elin Wägner menar emellertid att Selma Lagerlöf förstod att revanschera sig. Kärlekens och vänskapens känslokurvor ligger varandra nära, konstaterar Wägner. »De som varit part i ingripande vänskapsförhållanden vet mycket om hjärtats besynnerligheter, högtider och lidanden ändå.» Att det var förälskelsen i Sophie Elkan som låg bakom mästarnovellen *Dunungen* visar de nu publicerade Lagerlöfbreven från 1890-talets mitt med full tydlighet.

»Det är synd om gossen att han har så svårt med det erotiska som han jämt vill skildra», skriver Selma Lagerlöf på hösten 1909 till Sophie Elkan om Sigfrid Siwertz och påminner sig i detta sammanhang hur hon läst franska *dåliga* romaner hon med i sin ungdom, »men då var det ju en charme, ett liv över sinnligheten, så man kände något». Men nu när hon var gammal skulle nog inte de där franska romanerna verka på henne som stora frestelser, medgav Selma Lagerlöf; det är ju en reflexion i den torra humorns tecken. Strax i början av sin bekantskap med Sophie Elkan hade Selma Lagerlöf gett uttryck år sin undran över »att sådana förmanligade kvinnor som jag kunna slå an på dig». Med »förmanligade kvinnor» avsåg hon yrkeskvinnor, emanciperade kvinnor, kommenterar Toijer-Nilsson. Sophie Elkan vill ju i ett brev 1902 just föra sin väninna till kategorin »kvinnor med manlig begåvning» och för några av dem var vänskapen mellan kvinnor nog, resonerar hon. Elin Wägner måste ha förstått att för sitt arbete på biografin skaffa sig tillgång till Selma Lagerlöfs då ännu ej frisläppta brevväxling med Sophie Elkan; hon vet så mycket och har en så god uppfattning om de bådas vänskap att det ter sig orimligt att hon skulle kunna ha förvärvat sig denna kunskap på annat vis. Vad Valborg Olander angår så träffade Elin Wägner henne och fick muntligt mycken direktinformation. I biografin berör Wägner det förhållandet att Sophie Elkan som änka efter ett sjuårigt äktenskap kom att leva i »en erotiskt färgad vänskapsförbindelse med en gift man», monsieur S. »Just vid den tid då Selma och Sophie för första gången möttes kom det särskilt många och längtansfulla brev från Belgien.»

Det kan vara av intresse att iaktta hur moraliserande Selma Lagerlöf ställde sig till denna Sophie Elkans relation till en gift man, Alexis Sluys, »belgaren» som Selma Lagerlöf länge benämner honom i sina brev. Samtidigt som Selma Lagerlöf (13 febr. 1895) grundligt ventilerar arten av sin förälskelse i Sophie – »så där sinnligt förälskad» i henne som hon varit tidigare var hon inte nu, heter det – går hon tillrätta med väninnan för att hon »gör orätt» i och med sin kärlekshistoria. »Du vet hur förfärligt stor roll inbillningen spelar för oss båda. Du har nog samvetskval men du förstår också väl att svepa in dig i romantik och se dig själf intressant.» Det händer att Selma Lagerlöf skämtsamt hotar med motåtgärder: »Jag skall straffa dig med att förälska mig i Heidenstam. Han har en skild hustru, en öfvergifven älskarinna, en fästmö som dras om honom men för resten är han fri som fågeln och det kunde bli ett vådligt lyckligt par af oss.» Selma Lagerlöf erbjuder sig att beledsaga Sophie på en resa till Belgien; »jag ämnar ej spela vaktare», försäkrar hon. Från och med hösten 1897 finns också Sophie Elkans brev att tillgå, påpekar Toijer-Nilsson in sin brevedition och hon noterar hur Sophie ofta nog rentav skickar med långa avskrifter ur Sluys brev. På våren 1901 gör Selma Lagerlöf denna reflexion: »Ja, jag vet mycket väl att jag har honon att tacka för att du tycker om kärlek. Det är nog psykologiskt riktigt, därför att en rik man har mer att ge än en fattig, och det är så att ju mer du tycker om honom, ju älskvärdare är du mot mig.» Och Selma Lagerlöf bekände att hon varit mycket svartsjuk emellanåt, medan hon aldrig varit ens »en smula svartsjuk» på Sophies kvinliga vänner. Det är mot slutet av det året 1901 som Valborg Olander allt oftare dyker upp i Selma Lagerlöfs brev. »Å kära, du måtte väl inte taga Valborg – var det Valborg – i stället för mig», undrar Sophie Elkan oroligt (13 dec. 1901).

Ying Toijer-Nilsson som i sina visserligen sparsamma brevkommentarer till *Du lär mig att bli fri* gärna lägger i dagen något av samma lätt ironiska attityd som Elin Wägner i sin biografi, påpekar rörande Sluys och Elkans korrespondens somma-

ren 1908: »Sluys ville, som de båda vännerna uttryckte det, äga henne entierement, men det hade inte Sophie tänkt sig.» Selma Lagerlöf tar upp problematiken i ett brev, där hon berättar att hon tänkt varna Sophie för en beramad belgisk resa men »mitt under skrifningen» sa hon sig själv att man kunde också vara för klok. »[...] det vet jag också, det har jag känt sedan många år, att för honom finns inte full lycka utan att han får äga dig entierement», förklarar Selma Lagerlöf. Hon framför sina betänkligheter och för ett resonemang om hur »alla kroppsliga förnimmelser» mycket snart sjunker undan. Man återtar sin gamla människa, så snart affekterna är över, reflekterar hon. »Det har vi ju sett på alla våra bekanta, som har gjort könsliga förlöpningar, att de mycket snart alldeles ha glömt dem.» Och Selma Lagerlöf säger sig inte tro att Sophie »skulle stå ut med själva saken»; hon fick väl bita ihop tänderna och tiga både före och efteråt. Det är väl enda gången överhuvud som Selma Lagerlöf så direkt rör just vid samlagets »psykofysiska förening» och hon gör det ju nog så avvärjande på Sophie Elkans vägnar! Men slutreflexionen i detta ämne blir ändå: »Jag vill bara tänka på den stora värdestegring i ditt liv, som skulle uppstå genom att du finge leva för honom och med honom.» (Brevet finns inte med i det publicerade urvalet.)

Begrepp som värdestegring eller livsstegring hörde hemma inom Ellen Keys erotiska vokabulär i *Lifslinjer*. Selma Lagerlöf fick sig alla de tre volymerna tillsända och hon tackar i ett brev (30 nov. 1906) för hela den stora boken liksom för Ellen Keys bok om folkbildningsarbetet. Men det är sin egen nya läsebok som Selma Lagerlöf framför allt för på tal, första delen av *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, liksom den artikel Ellen Key en gång hade skrivit om folkskolans läsebok – »jag antar att det var intrycket af din artikel, som låg och grodde inom mig och som nu har burit frukt i en bok, som väl snart kommer dig tillhanda.»

*

Den 20 februari 1904 stod i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning införd denna annons:

Samvetsäktenskap
Fritiof Palmér
Signe Garling

Annonsen fanns ett par dar senare införd också i Svenska Dagbladet. Fritiof Palmér och Signe Garling var båda högskolestuderande i Göteborg och de skulle efter förhör inför högskolans rektorsnämnd uppmanas av denna att legalisera sitt förhållande. Sedan Palmér brevledes tagit kontakt med professor Hjalmar Öhrvall i Uppsala rapporterade Upsala Nya Tidning i en förmodligen av Öhrvall själv skriven ledare (3 mars) om »en uppseendeväckande tilldragelse vid Göteborgs Högskola». Snart rullade lavinen vidare i form av en omfattande pressdebatt. Uppmärksamhet väckte ett antal protestuttalanden vid landets högre läroanstalter. Lennart Persson vill i sin bok *Samvetsäktenskap eller civiläktenskap* (1971) – den har undertiteln *Samvetsäktenskapet vid Göteborgs högskola år 1904 och dess betydelse för civiläktenskapets införande i Sverige* – tillskriva Ellen Key en avgörande roll vid detta Fritiof Palmérs och Signe Garlings initiativ. Hon utpekades också av en rad kritiska tidningsröster just som inspiratör; »Fröken Ellen Keys erotiska teorier lära hava en icke obetydlig klangbotten inom den yngre generationen», hette det i en ledare (16/3) i Morgon-Posten (Göteborg). I första delen av *Lifslinjer* tog Ellen Key i ett slutkapitel upp temat »En ny äktenskapslag» och hon gav i notapparaten med hänvisning till ett par precedensfall anvisning för ett lämpligt tillvägagångssätt just för ett proklamerande av ingånget samvetsäktenskap. Det kapitel om en ny äktenskapslag som fått avsluta *Lifslinjer* hade Ellen Key tidigare vid flera tillfällen framfört som föredrag, bl.a. inför Frisinnade studenter i Göteborg 6 april 1903. Den första direkta kontakten mellan Ellen Key och det unga paret förelåg i och med ett brev, där Ellen Key talade om sitt behov »att tacka dem, som visa denna unga, 'galna' tro på sitt hjärta och sina ideal» (14/3 1904).

Selma Lagerlöf och Sophie Elkan debatterade i breven relegationshistorien i Lund; rektorsämbetet hade redan vid de inledande förhören hotat med relegation om paret inte följde nämndens åläggande. Selma Lagerlöf tog själv bestämt avstånd från den manifesterade radikalismen. »Men du förstår nog», skriver hon till Sophie, »att om man ena året toge bort all vigsel och allt borgerligt tvång på äktenskap, så skulle enligt min fasta tro det vara tvungen sak att nästa år införa dem tillbaka igen.» Man känner inget folk, förklarar Sel-

ma Lagerlöf, där inte äktenskap var ett slags rättshandling. Det finns här skäl att erinra om hur Selma Lagerlöf skrev Falukretsens rösträttspetition 1906 och 1911 höll huvudanförandet, Hem och stat, vid kvinnornas internationella rösträttskongress. Hon höll sig överhuvud ingalunda borta från statens affärer. Mer gott gjorde det unga paret, anmärker Selma Lagerlöf i brevväxlingen med Sophie beträffande historien i Göteborg, om de båda ville arbeta för likställighet, ekonomisk rättvisa och dylikt – »men de här unga blir nog hjältar.»

I samma veva läste Selma Lagerlöf Hilma Angered-Strandbergs roman *Lydia Wik*. Den boken hade Ellen Key bifogat sitt brev till Fritiof Palmér och Signe Garling; den hade utkommit kort förut och berättar om ett ungt par som lever under samvetsäktenskapliga former men som inte klarar av samhällets press utan på mannens inrådan väljer att legitimera sitt förhållande. Romanen rymde som Selma Lagerlöf konstaterade i ett brev till Sophie Elkan från mars 1904 ett angrepp på henne själv och hela den nya konstriktningen. Ulla-Britta Lagerroth har i *Körkarlen och Bannlyst. Motiv och idéstudier i Selma Lagerlöfs 10-talsdiktning* inledningsvis just tagit fasta på den reaktion mot Selma Lagerlöfs konst som gjorde sig gällande under 00-talet; Hilma Angered-Strandbergs roman har hon dock härvid inte uppmärksammat. Selma Lagerlöf medgav att hon känt sig stucken: »hon föraktar så gränslöst det vi nu prestera, det är en konst som bräker [...].» Men under allt detta hade hon lärt mycket själv av de föraktade romantikerna, konstaterade Selma Lagerlöf: »det finns ett riktigt bra litet symboliskt kapitel i boken och slutet är ju så vildt romantiskt att inte ens jag vågar mig på något sådant.» Eller skulle det vara realism, frågar sig Selma Lagerlöf, »att man förstör en bok, lägger bort en kallelse, för en ynkrygg, som ingenting duger till». Den författarkris som Angered-Strandberg för mannens del har skildrat gjorde uppenbarligen intryck på Selma Lagerlöf. Hon kunde känna med i all denna instängda förtvivlan över att ej få folk att lyssna på vad man har att säga. Men hon frågar sig varför hjältinnan inte skilde sig; »det skall väl vara därför att hon älskar honom», resonerar Selma Lagerlöf.

Ellen hade läst boken och funnit den härlig, rapporterade Selma Lagerlöf från ett samtal med Karl Otto Bonnier i maj 1903. Men själv hade Bonnier varit föga tilltalad av fru Strandbergs roman och den blev helt enkelt refuserad; »det gränslöst nedlåtande föraktet för mannen» hade enligt Lagerlöf inte minst repellerat Bonnier. Så utkom *Lydia Vik* i stället på ett annat förlag. Hilma Angered-Strandberg hörde till Ellen Keys författarvänner och i en tät följd av brev höll fru Strandberg henne underrättad om sig själv och sina förhållanden. I första hand är hennes roman en kvinnlig utvecklingshistoria; Lydia Vik är alltsedan barndomen en vilsen varelse som prövar olika livsalternativ. Den man hon förenar sig med avslöjar sig som en frasradikal: »Så gör mig då till en sköka» blir Lydia Viks beska replik inför giftermålet. När hon offrar sitt eget författarskap för att leva vid mannens sida fäller hon med en ironisk underton, det framhävs i texten, repliken: »Du vet, till slut är jag bara ett fruntimmer [...].» Romanens allra sista rader betonar makarnas samhörighet. När Selma Lagerlöf förklarade att slutet på boken var så vilt romantiskt att inte ens hon vågade sig på något sådant syftade hon på ett avsnitt där Hilma Angered-Strandberg låter hela naturen spela med i Lydias självuppgörelse inför förkastandet av sina diktardrömmar.

2. Selma Lagerlöf och Heidenstam

Selma Lagerlöf sade sig i ett brev till Karlfeldt 1917 tycka »mycket illa om att dela priset», noterar Kjell Espmark i kapitel VIII, Delat pris: »en inbördes gemenskap», i sin bok *Det litterära Nobelpriset* (1986). Man får en roande inblick just i hennes ställningstagande i denna fråga genom *Du lär mig att bli fri* (1992), där Ying Toijer-Nilsson i urval och med kommentarer har publicerat brevväxlingen mellan Selma Lagerlöf och Sophie Elkan eller rättare den förras brev. Då hyllningarna inför Selma Lagerlöfs 50-årsdag tog fart skrev Sophie Elkan till henne att det var lika gott att hon nu också fick Nobelpriset och Selma Lagerlöf replikerade: »Du har nog rätt i att Nobelfesten borde komma på samma gång för att inte behöva göra nytt besvär [...].» I ett något senare brev från november 1908 kunde hon konstatera att det hade »hängt på en röst» att hon inte blev vald utan i stället Rudolf Eucken, »den där filosofen» som hon säger. »Jag är en stor filosof i anseende på nobelpriset», anmärkte hon fyndigt.

Så gick ett år senare, på hösten 1909, det ryktet att priset skulle komma att delas mellan Heidenstam och Lagerlöf. Gunnar Ahlström hävdar i sin uppsats Selma Lagerlöf får Nobelpriset (*Lagerlöf-studier 2*. 1960) att förslaget härrörde från friherre Carl Carlsson Bonde. Selma Lagerlöf menade nu att det vore bra motbjudande att dela äran och ta emot priset samman med Heidenstam. »Jag tycker inte, att jag tar mig något ut bredvid honom, och det blir något komiskt i att bli hopparad.» Selma Lagerlöf säger sig rentav överväga om hon skulle finna på något förhinder; dagen var hans, resonerar hon, »och jag håller mig undan. Så säger min känsla att jag bör handla, om jag blir försatt i sådant dilemma.» Sophie Elkan delade helt Selma Lagerlöfs uppfattning; jag tycker allt som du, förklarade hon, »att du tar pängarna och håller dig undan». Men Selma Lagerlöf ställdes ju inte inför det befarade dilemmat utan fick ensam det året ta emot priset.

Heidenstam invaldes i Svenska akademien efter Wirsén 1912. »Wirsén var ju också min motståndare», skrev Selma Lagerlöf efter budet om dennes död, »men han har inte förmått hindra mig såsom han hindrat Heidenstam från både akademi och Nobelpris.» Vid Nobelsammanträdet på hösten 1916 tilldelades Heidenstam 1916 års pris och Romain Rolland priset för 1915. »Valet i akademien gick i största lugn ingen opposition. Jag är mycket nöjd», rapporterade Selma Lagerlöf. Hon kom senare att hylla Heidenstam i sitt svar på en rundfråga vid hennes 70-årsdag och hon skickade honom likaså ett lyckönskningstelegram på 80-årsdagen. »Den tjusande kavaljeren» var ett av de epitet som hon sommaren 1939, året före bådas bortgång, fäste vid Heidenstam.

Algot Werin förklarar i sin studie över Selma Lagerlöf och Heidenstam i *Mårbacka och Övralid* (1940) att förbindelsen mellan de båda diktarna väl aldrig varit mycket mer än diplomatiska. Werin återger Heidenstams välturnerade lilla hyllning i Iduns Selma Lagerlöf-nummer 1908. Tack först och sist, heter det här, »för att du räddade åt sången det forna svenska herrgårdslivet. Ännu några år, och det hade varit för sent!»

Heidenstam figurerar på många håll i Selma Lagerlöfs brev till Sophie Elkan. Han visar sig vara den författare som nämns oftast här i jämnbredd visserligen med Ellen Key. Det rör sig i båda fallen om en medtävlare på den kulturella arenan och Selma Lagerlöf förhåller sig ingalunda okritisk – man skulle kunna säga att hon vad Heidenstam beträffar först sträckte vapen inför *Nya dikter*: »Jag kan inte säga dig vad Heidenstams bok är vacker i mitt tycke, en riktigt stor bok. Den är så härlig, därför att han framstår som en så oväntat storslagen karakter, en riktigt ädel och stor man.» I sin brevväxling med Sophie Elkan visar sig ju Selma Lagerlöf genomgående som nog så frispråkig; det kan rentav upplevas som befriande att bevittna hur hon, den annars litet strikta och förbehållsamma, för vidare skvaller kring Heidenstam strax i början av sin bekantskap med Sophie Elkan: »Har du hört om all den röra af kvinnor Heidenstam samlat kring sig? Det synes mig som skulle han vara i svårt trångmål och nästan gå och söka någon hygglig dame som inte var kär i honom och som han kunde få råd af.» Ellen Key fanns där just som en rådgiverska på gott och ont, men det kände väl inte Selma Lagerlöf till. Hela Stockholm visste nog Heidenstams historia, förmodar Selma Lagerlöf, men själv fann hon den alltför ruskig att berätta! Vad det gällde var ju Heidenstams förbindelse med Ellen Belfrage, som nu på sistone ventilerats av Helge Gullberg i ett par böcker.

Större intresse har onekligen Selma Lagerlöfs omdöme (maj 1895) om Heidenstams *Dikter*. Det bör närmast vara *Gösta Berlings saga* hon avser när hon säger att Heidenstam »gör maskeradtillställningar för att säga de enklaste saker» och i samma veva tillägger: »Han är mycket, mycket lik mig.» Hon skulle i sin hyllning till Heidenstams 70-årsdag tala om hur hans böcker för henne »varit lysande purpurfåglar, som kommit framsusande under vardaglighetens gråa himmel». Men hon förklarade vid samma tillfälle att hon var rädd för att hon aldrig som hans främsta bragd hade betraktat »att han genom sitt strålande exempel väckt och framkallat nittiotalets diktarskola». Såg hon överhuvud Heidenstam som den store föregångaren? Den litterära förnyelsen på 1890-talet tycks hon naturligt nog vare sig förr eller senare odelat ha velat ge Heidenstam äran av. I det berörda brevet skrev hon vidare att »han väcker mig ej, entusiasmerar mig ej som förr»; det var som om hon nu vuxit ifrån honom, tillade hon, »jag menar ej vuxit över honom, utan vuxit ifrån som jag vuxit ifrån Snoilsky och Tegnér». Hon ger i brevet uttryck åt sin uppskattning av Hans Alienus; långt senare (30 april 1906) berättar hon för Sophie Elkan: »Vet du att Hans Alienus har jag på sin tid njutit af så mycket, att jag knappast skulle våga att läsa om den.» Hennes tveksamhet gällde om intrycket skulle stå sig och om inte »de bristfälliga uttryckssätten, de omöjliga människorna» skulle reta henne så att hon kastade boken!

I själva verket kom Selma Lagerlöf efterhand att bedöma det ena verket efter det andra av Verner von Heidenstam nog så snävt. »Jag stormade igenom den», skrev hon visserligen till honom (1 maj 1897) efter läsningen av förra delen av *Karolinerna* men i korrespondensen med Sophie Elkan visar hon sig snar att spåra ett beroende av hennes egen stil! Hon hade läst ett par berättelser, Predikan och Tronföljare, »högt för lärarinnorna», skriver hon, men då hon läst tio rader »bröt Josepha ut:'Det har du ju skrifvit själf', och vet du att när jag läste högt så blef det nästan pinsamt. Det var min stil, jag hade ej tänkt det förut, jag hade haft för stor respekt för honom att tänka det men det var ingen råd med det. Det var jag.» Hon hade alltid hållit Heidenstam för en större begåvning och det gör hela världen, resonerar Selma Lagerlöf, »men kan du förstå att han gör på detta sätt». Idén med små kapitel var också hennes. Selma Lagerlöf radar upp beskyllningar på löpande band men känner sig som hon själv säger störd av att på detta monomana vis ha sig själv i tankarna. Ett par dar senare berättar hon så att hon »gudskelof fått Heidenstam ur tankarna». Men hon står fast vid sin uppfattning att »stilläggningen, formandet af frasen», var hennes. Så blossade, som Ying Toijer-Nilsson noterar i sina brevkommentarer, Selma Lagerlöfs indignation upp på nytt sedan Georg Brandes i Svenska Dagbladet 11 maj 1897 publicerat en lovordande recension av *Karolinerna*. »Hela boken är en uppkonstruerad värld, det borde väl Brandes förstå», heter det i ett brev där Selma Lagerlöf rentav tycks insinuera att Heidenstam själv vädjat till den danske kritikern om att försvara boken.

I april 1899 uppmuntrar Selma Lagerlöf Sophie Elkan i och med reflexionen: »Det blir mycket roligt att få upp en rangförfattarinna till här i landet. Nu står jag så ensam mot alla karlarna [...].» Ellen Key har hon som regel inte så mycket till övers för. Sophie Elkan berättade i april 1901 att hon höll på att läsa *Heliga Birgittas pilgrimsfärd*; »hon drog paralleller mellan Ellen Key och Heidenstams Birgittagestalt», framhåller Ying Toijer-Nilsson. Selma Lagerlöf ger väninnan rätt på den punkten. Hon hade skrivit till Heidenstam om det hon tyckte om: »Det finns ju mycket i boken som är bra, och att den saknar inspiration kan man juu ej skrifva.» Märkvärdig var magistern som säger till Birgitta: »Nu är du så stolt, så du vill ej mera höra på mig, nu får du gå dina egna vägar.» Var det Heidenstam som sagt så till Ellen, frågar Selma Lagerlöf, och vem var den nye biktfadern? »Jag undrar om jag skulle sett, att det var Ellen, om du ej sagt det, men nog tycker jag det är slående», förklarar hon också. Heidenstams och Ellen Keys nära vänskap och tankeutbyte var inte längre någon hemlighet. Elin Wägner förklarar i sin Lagerlöfbiografi att »Selma älskade människor hon kunde dikta om, men så snille hon var fattade hon ej att Ellen Key hörde till dem». Nu tycks hon emellertid i varje fall ha varit inne på tanken att Heidenstam låtit Ellen Key bidra till utformningen av en diktad gestalt. Men hon tyckte bäst om slutet av boken, anförtrodde Selma Lagerlöf Sophie, »därför att jag där får igen den Birgitta som är sedd genom traditionens synglas».

Verner von Heidenstam har i ett brev, daterat juldagen 1900, betecknat Ellen Key som sibylla

och sierska: »Bliv vår nya Birgitta! Vore det ej nog?» Heidenstam som just hade gett ut *Sankt Göran och draken* och som läst ett avsnitt av *Barnets århundrade* tog brevledes upp en diskussion med Ellen Key om kärleken och erotiken. Fredrik Böök framhäver i sin Heidenstambiografi hur konträrt de bådas uppfattning på detta område stod emot varandra. Vad Birgittas personlighet angår påpekar Böök att Heidenstam hade funnit den egentliga utgångspunkten för sin syn på Birgitta hos Henrik Schück. Det är viljekraften, härsklystnaden och högmodet som fokuseras. Men Heidenstam lät som Böök konstaterar Birgitta slutligen nå den ödmjukhet hon i grunden eftertraktat. Och här var Selma Lagerlöf alltså med på noterna.

Så fick Selma Lagerlöf Heidenstams *Skogen susar* i sin hand och hon sade sig vara road av läsningen; *Sankt Göran och draken* tycks ha gjort ett vagare intryck på henne. Vad som gav den nya boken värde, förklarar hon i ett brev till Sophie Elkan från maj 1904, var »den Heidenstamska *stilen* i sina *sinnrika* och *snillrika* vändningar». Det är uppenbart att Selma Lagerlöf emellanåt kunde känna sig i intellektuellt underläge gentemot Heidenstam. I färd med *Jerusalem*, förra delen, hade hon suckat: »Jag känner mig hopplös då jag tänker på dig och på Heidenstam, ni skrifva ändå som bildade människor, medan jag verkligen skrifver som ett barn. Jag har mer historier att tala om än ni, där tar aldrig slut på dem, men det är så vådligt enkelt.» *Jerusalem* kunde hon också helt sonika beteckna som »en litet utvidgad Björnson novell, afsedd att om möjligt bli läst af obildat folk». Det är en anspråkslöshet av formidabla mått som präglar dessa uttalanden och det är inte rådligt att lämna ämnet utan att den självmedvetna diktaren Selma Lagerlöf fått ordet på nytt. Till universitetsrektorn och romanisten Johan Vising skrev hon 15 augusti 1908 att hon alltid medvetet sökt efter en passande stil för sina böcker, »och jag försäkrar professorn att vi författare anse en bok nästan som färdig, då vi väl ha funnit stilen varpå den låter sig skrivas». Heidenstam var illa ute, framhöll Selma Lagerlöf i brevet till Vising: »Heidenstam har råkat in i någon slags förstening. Jag hoppas dock, att han skall råka på ett ämne som passar honom och då tänker jag att han blir den gamle.»

I *Skogen susar* beundrade Selma Lagerlöf således Heidenstam i hans egenskap av stilkonstnär och när hon jämför sina egna *Kristuslegender* med *Skogen susar* – båda böckernaa förelåg våren 1904 – blev hennes huvudanmärkning att Heidenstam hade valt »klena ämnen», medan hon själv »just skrifvit om de skönaste ämnen»; »jag har visst ej behandlat dem med sådan ursprunglighet och vildhet som han lagt ned i sina, utan jag har bara lugnt och stilla berättat.»

I april 1905 förelåg Heidenstams *Folke Filbyter* och Selma Lagerlöf fick sig romanen tillsänd »från Bonnier». Starka erkännanden men också bestämda reservationer kännetecknar hennes utlåtande i brev till Sophie Elkan (14 april). »Språket är glänsande», fastslår hon. Hon hade haft roligt medan hon läste boken. »Ja ställvis, riktigt roligt, i midten höjer den sig och är så bra, men se det är så tråkiga människor.» Det var »den värsta tid som finns i vår historia» som Heidenstam hade gett sig i kast med, påpekar hon för väninnan, »man vet absolut ingenting om den allt är gissning». Selma Lagerlöf hävdade att man i romanen återfann »Schücks sista funderingar i hednisk kult», men hon ansåg att boken kunde ha blivit lika bra om Heidenstam hade offrat lärdomen och låtit boken vara en halv gång så kort.

Några dar förut och innan hon läst romanen hade Selma Lagerlöf besvarat ett brev från Oscar Levertin som bett henne träda in i hans ställe och skriva en presentation av Heidenstams roman. Selma Lagerlöf gav Levertin rätt i att Heidenstam behövde och förtjänade en äreresning »och ingen skulle hellre ge den än jag om jag blott kunde.» Det förhöll sig så att Heidenstams litterära aktier hade dalat i samband med *Skogen susar* och han hade tagit mycket illa vid sig av den hårda kritiken. Selma Lagerlöf medger att hon hade drivit hantverket, som hon säger, så länge att hon nog såg fel och förtjänster, men därifrån var steget långt »till att kunna skrifva en kritisk artikel, som rycker människorna med sig»; den gåvan hade bara Levertin bland »våra nuvarande kritiker», förklarade hon.

Selma Lagerlöf ger i brevet till Sophie Elkan med ena handen och tar tillbaka md den andra. Hon erkände att Heidenstam lagt grunden för ett stort arbete om en hel ätt, men hon menade på samma gång att det enda som intresserade en var då han lät »personerna tänka hans egna tankar»

och det gjorde han inte så mycket i denna bok som han annars brukade. Det gick mycket ut på orättvisa och att ingen blir stor som inte blir orättrådigt behandlad, reflekterar Selma Lagerlöf. »Han är nog mycket bitter.» Några dar senare skriver hon så på nytt till Sophie Elkan; hon hade just lyckönskat Heidenstam till boken, berättar hon, »ty den är så bra att den förtjänar uppmuntran och dessutom vill jag gärna få klarhet i förhållandet oss emellan. Han har inte sändt mig sin bok nu heller. Är han ond på mig eller tror han att jag inte tycker om honom? Jag tyckte detta var ett bra tillfälle att få saken utredd.» Selma Lagerlöf hade nu läst Oscar Levertins recension i Svenska Dagbladet och betecknar den som mycket sann och välförtjänt. Men hon ber Sophie noga lägga märke till »den där anmärkningen på slutet. Oscar är inte så dum den här gången, det skall bli roligt att se om människorna kunna orka igenom boken, därför att personerna äro utan lif.» Nog så triumfatoriskt slog Selma Lagerlöf således ner på Levertins slutreflexion och reservation; hon tyckte sig ha fått stöd för sin uppfattning att Heidenstam inte förmådde teckna levande människor.

Sedan *Bjälboarvet* hade utkommit 1907 och Heidenstams epos *Folkungaträdet* därmed var fullbordat – han umgicks visserligen ett slag med planer på en tredje del – fick han en anmodan av Karl Otto Bonnier att skriva en läsebok i svensk historia, en motsvarighet till Selma Lagerlöfs *Nils Holgersson*. När Selma Lagerlöf sent omsider (10 dec. 1907) kom sig för att tacka Heidenstam för hans »ståtliga bok» – »Jag blef så glad öfver att än en gång få en bok direkt från dig», heter det – försökte hon först ge en karakteristik av *Folkungaträdet*; hon hade just efter släpet med *Nils Holgersson* läst om *Bjälboarvet*, berättar hon. Det blir en utläggning i ett bildspråk som skiljer sig mycket från det franka klarspråk varmed hon i breven till väninnan hade betygsatt *Folke Filbyter*. »Det är allt som allt en rik och öfverraskande bok», summerar hon. »Hur skall fortsättningen bli? Skall nu slottet slås omkull och sjunka i förintelsen eller får det stå genom ännu en del? Jag är mycket nyfiken.»

Men ännu mer nyfiken förklarade sig Selma Lagerlöf vara på den bok som Heidenstam väl snart nog skulle komma att skriva. Hon nämnde att hon själv flera gånger uppmanat Alfred Dalin att söka hans bistånd. Men hon lät mot bakgrund av sina egna erfarenheter Heidenstam förstå att det rörde sig om ett mödosamt företag. Det framgår också av brevväxlingen med Sophie Elkan att Selma Lagerlöf med stort intresse gick upp i läsningen av *Svenskarna och deras hövdingar*, när den första delen väl förelåg i december 1908. Hon hade också läst den i november 1908 förhandspublicerade berättelsen Anljot Gellini och funnit den »obeskrifligt dålig»; »Jag är ju inte något helgon så jag vill ju inte säga, att jag hade varit så glad om han lyckats bättre än jag, men jag ville hellre detta än att han skulle misslyckas.» Det var ju i augusti samma år som Selma Lagerlöf i brevet till Vising sagt om Heidenstam att han råkat in i »någon slags förstening»; folkungaeposet dömde hon därmed anmärkningsvärt skoninglöst. När hon vid årets slut skulle delge Sophie Elkan sina intryck av *Svenskarna och deras hövdingar* förklarade hon att hon fann stilen lätt emot vad den brukade vara. »Han är litet hjärtligare och varmare själv än han brukar, också har fantasierna kommit lätt till honom. Han har verkligen varit inspirerad.» Den första delen som Selma Lagerlöf när hon skrev sitt brev ännu inte hade läst ut och som sträcker sig fram till Gustav Vasa, innehåller ju också till skillnad från den andra delen omedelbart fängslande partier och dessa har Selma Lagerlöf således varit lyhörd för. Hon fann i boken en mycket stor rikedom på scener av olika slag, erkände hon, »och det finns mycket mer poesi i denna bok än i någon sedan Karolinerna». Men att det kunde bli en läsning som lämpade sig för barn ställde sig Selma Lagerlöf tveksam till; det var mycket svårt för barn att vara utan sammanhang, betonade hon. Historiskt sinne ville Selma Lagerlöf överhuvud inte tillskriva Heidenstam. »Han är poet, lyriker. Det är en bedrövelse att han skall skriva historisk prosa.»

Selma Lagerlöf var överhuvud gärna inne på att tala om påverkan författare emellan och hon kastar fram att det kunde vara Tagore som lärt Heidenstam att skriva så som han gjorde i *Nya dikter*. Men i brevet till Sophie 29 november 1915, där hon lovsjöng den nya samlingen, fastslog hon på samma gång att det inte var fråga om en efterhärmning; »det är bara en ny diktarådra, som sprungit upp inom Heidenstam, då han läste honom.» Heidenstam var nu förvånande klar och koncis och det fanns ingenting av hämnd och klagan i diktsamlingen, konstaterade Selma La-

gerlöf vidare. »Han har lidit, lidit fruktansvärt, det ser man, men han vill inte straffa, bara glömma, höja sig till högre och ljusare rymder.» Sophie Elkan undrar, som Ying Toijer-Nilsson noterar, på nyåret 1916 om inte Heidenstam hade skrivit *Nya dikter* »i ideell riktning» just med tanke på Nobelpriset! Selma Lagerlöf gav Sophie rätt i att man i utlandet hade föga reda på Heidenstam; det var därför som hon sökt driva igenom saken 1915 då det kunnat gå för sig rätt oförmärkt, förklarar hon. »Att han i och för sig förtjänar priset är jag övertygad om.»

Det förhållandet att Heidenstam trädde fram i Strindbergsfejden med en rad artiklar i Svenska Dagbladet, senare samlade i skriften *Proletärfilosofins upplösning och förfall*, fann Selma Lagerlöf olyckligt. »Det blir nog bara sorg av detta. Han får inte allmänheten med sig. Socialismen lever så länge olyckan och nöden leva.» Det socialistiska budskapet hade i Ellen Keys tappning ju en gång hänfört Selma Lagerlöf. Hennes reflexion nu var föranledd av det angrepp på socialdemokratin som Heidenstam inledde sin polemik med. Strindberg skulle Selma Lagerlöf vid dennes död komma att beteckna som »en ande av första rang, men inhöljd i ett alltför svagt käril». Det blir av hennes korrespondens med Sophie Elkan uppenbart att hon ingalunda följde Strindbergs författarskap med samma uppmärksamhet som Heidenstams – det är Heidenstam som i nära nog två decennier för henne framstår som den store medtävlaren. Hon noterade (7 maj 1911) att Strindbergsinsamlingen gick dåligt. »Men det kunde väl knappt gå annat. Marika [Stiernstedt] skrev i Sv. Dagblad och tiggde för honom. Men jag tror nu, att han kommit till den farliga punkten. Allmänheten har blivit uttröttad på honom. Allmänheten är för närvarande trött på oss allihop.» Helt säker på att själv vara efterlängtad var hon visst inte, säger Selma Lagerlöf.

Karl Otto Bonnier förklarar i sin stora bokhandelshistorik att den framgång som kom insamlingen till en nationalgåva åt Strindberg till del i mycket var att betrakta som en opinionsyttring *för* Strindberg och *mot* Heidenstam. Selma Lagerlöfs lite missmodiga uttalande om hur allmänheten tröttnat på »oss allihop» kan te sig överraskande mot bakgrund av den försäljningsframgång som Bonniers inhöstade i och med romanen *Liljecronas hem* som förelåg till julen 1911. Hennes berömdhet stod dessa år på sin höjdpunkt, framhåller Karl Otto Bonnier och hänvisar till vackra försäljningssiffror inte minst i fråga om den riktigt billiga folkupplagan, som han säger, av alla Selma Lagerlöfs dittills publicerade böcker.

Jag anknyter på sina håll i föreliggande studie till några tidigare uppsatser i *Samlaren*:
Ellen Key och nittiotalets kulturdebatt (1967)
Ellen Key och kvinnomedvetenheten (1983)
»Das neue Weib.» Kring sekelskiftets kvinnobild (1987)